

SOVETLƏR BİRLİYİNİN İLK DÖVRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DİNƏ QARŞI MÜBARİZƏ

Rəna BAYRAMOVA,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyasının

“Tarix” kafedrasının dosenti, t.ü.f.d.,

r_bayramova@mail.ru

Xülasə. *Sovetləşmədən sonra Azərbaycanda bolşeviklərin dinə və dindarlara qarşı apardığı mübarizə, xüsusən vicdan azadlığı prinsipinə məhəl qoyulmaması xalqda, eləcə də böyük nüfuza malik olan ruhanilər arasında qəti etiraza səbəb olmuşdu. Məhərrəmliyə, oruçluğa, Qurban və Novruz bayramlarına, din xadimlərinə qarşı başlanan mübarizə kampaniyasında xalqın milli adət-ənənələri kobud şəkildə qadağan olunurdu. Bu hal o qədər kəskin xarakter almışdı ki, artıq rəhbərlikdə oturan qeyri millətlərin nümayəndələri də bunu etiraf etməli olurdular.*

İslam dininə münasibət N.Nərimanov siyasətinin ən ümdə məsələlərindən olmuş və milli dövlətçilik baxışlarında önəmli yer tutmuşdur. O, dinə qarşı aparılan mübarizəyə dəfələrlə öz etirazını bildirmişdi. Nərimanov inanırdı ki, İslama mədəniyyətə, tərəqqiyə mane olmaq məqsədi güdən nəzəriyyə kimi baxmaq böyük səhv olardı.

Dinə qarşı təbliğat “Ümumittifaq Allahsızlar Cəmiyyəti”ndə və dövlət siyasətində kəskin mübarizə xarakteri olsa da, əsrlərdən süzülüb gələn dini dəyərləri xalqın ruhundan qoparmaq mümkün olmadı.

Məqalədə qarşıya qoyulan əsas məqsəd 1920-ci ilin aprel çevrilişindən sonra İslam dəyərlərinə mənfi münasibəti, böyük ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanovun İslam dininə münasibətdə bolşeviklərdən fərqli baxışını, Azərbaycanın rəhbər dairələrində İslam dininə qarşı aparılan mübarizəni faktlara, arxiv materiallarına əsaslanaraq obyektiv tədqiq etməkdir.

AÇAR SÖZLƏR: *dinə qarşı mübarizə, N.Nərimanov və İslam, ateizm dövründə din.*

Рена Байрамова

БОРЬБА С РЕЛИГИЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРВЫЕ ПЕРИОДЫ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

Резюме. *Борьба большевиков против религии и верующих в Азербайджане после его советизации, особенно пренебрежение демократических принципов о свободе совести, вызвала сильные протесты со стороны народа, а также влиятельных священнослужителей. Национальные традиции народа были грубо нарушены во время кампании против Мухаррама, Рамазана, Гурбан Байрам и Новруза. Это привело к таким масштабным протестам, что даже большевики во власти должны были это признать.*

Отношение к исламу было одним из главных вопросов политики Н.Нариманова и занимало важное место в его представлениях о национальной государственности.

Он неоднократно протестовал против антирелигиозной компании. Он считал большой ошибкой считать ислам как теорию, которая стремилась помешать культуре и прогрессу.

Хотя пропаганда против религии приняла форму острой борьбы в «Всесоюзном безбожном обществе» и в государственной политике, оторвать просочившиеся сквозь века религиозные ценности из души народа не удалось.

Основная цель статьи объективное изучение негативных отношений к исламским ценностям после революции 1920 года, отличное от большевиков отношение к исламу великого общественно-политического деятеля Наримана Нариманова, борьба с исламом в руководящих кругах Азербайджан на основе фактов и архивных материалов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: борьба с религией, Н.Нариманов и ислам, религия в эпоху атеизма.

Rana Bayramova

THE FIGHT AGAINST RELIGION IN AZERBAIJAN DURING THE FIRST PERIODS OF THE SOVIET UNION

Summary. The fight of the Bolsheviks against religion and believers in Azerbaijan after the Sovietization, especially the disregard for the democratic principle of freedom of conscience, provoked strong protests from the people, as well as from influential clerics. The national traditions of the people were grossly violated during the campaign against Muharram, Ramadan, Eid al-Adha and Novruz holidays. This led to such large-scale protests that even the Bolsheviks in power had to admit it.

Attitude towards Islam was one of the main issues of Narimanov's policy and took an important place in his views of national statehood. He repeatedly protested against anti-religious campaign. He believed that it would be a great mistake to look at Islam as a theory that seeks to hinder culture and progress.

Thus, although the antireligious company took on the character of a fierce struggle in the Union of the Godless and other state policies, it was not possible to tear the religious values that had seeped through the centuries from the soul of the people.

The main goal is to objectively study the negative attitude to Islamic values after the April 1920 revolution, the great socio-political figure Nariman Narimanov's view of Islam, different from that of the Bolsheviks, the struggle against Islam in the ruling circles of Azerbaijan based on facts and archival materials.

KEY WORDS: fight against religion, N.Narimanov and Islam, religion in the age of atheism.

Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında 70 illik sovet dövrü bir sıra təzadları ilə xüsusi yer tutur. Cəmiyyətimizin yeni quruluşa hazırlanması, yeni tətbiq edilən qaydaların xalqın milli xüsusiyyətlərinə yad olması, bir çox sahədə, o cümlədən dinimizə yad münasibət problemlərə yol açmış, Azərbaycanın sovet rəhbərliyində birmənalı qarşılınmamışdır. Bütövlükdə götürsək, dinə xor baxılması ateizmin qayəsini təşkil edirdi və bu iş ümumittifaq miqyasında aparılırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılan Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi ləğv edilmişdi. 1920-ci il mayın 15-də Azərbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarlığının qəbul

etdiyi “Vəcdan azadlığı haqqında” Dekret bu sahədə sovet qanunvericiliyini formalaşdırmış və dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdı. Bir sıra maraqlar baxımından sovet dövlətinin İslama yanaşması müxtəlif dövrlərdə fərqli olmuş, bəzən ehtiyatlı, bəzən də kəskin xarakter almışdır. Məsələn, antiislam təbliğatına qarşı çıxan dindarların qurumları Ufa şəhərində yerləşən Mərkəzi Ruhani İdarəsinə tabe edilmişdi.

1920-ci ilin aprel çevrilişindən sonra din xadimləri və dindarlara qarşı aparılan bolşevik təbliğatı dinə qarşı həyata keçirilən təbliğatla, demək olar ki, eyni vaxtda başlamışdı. Bolşeviklərin fikrincə, din xadimləri kütlələrin mədəni inkişafına və tərəqqisinə əngəl törədirdilər, deməli, cəmiyyət onlara qarşı barışmaz olmalıdır.

Dinə münasibət Azərbaycandakı rəhbər dairələrdə ciddi fikir ayrılığına səbəb olmuşdu. Bu məqam hələ aprel çevrilişindən çox keçməmiş - 1920-ci ilin oktyabrında keçirilən AK(b) P-nin II qurultayında özünü büruzə verdi. Lomnadze qurultayda qeyd edirdi ki, “Azərbaycanda dini fanatizm mühüm qüvvədir, onunla biz mübarizə aparmalıyıq. Kəndlərdə vəziyyət daha ağırdır. Burada zəhmətkeş qüvvələr bütünlüklə dini adətlərlə xəstələnib və bundan burjuaziya istifadə edir. İcazə verin, kəndlərdə inqilab edək. Feodal qalıqlara qarşı ciddi mübarizəyə qalxmalıyıq, amma çox ehtiyatla” [1, f.1, s.1, iş 8, s.92]. AK(b)P BK katibi Sarkisin də dinə münasibəti mənfii idi. “Mollalar və dindarlar keçmişin qalıqları kimi indiki zamanda kasıblara siyasi-iqtisadi təsir edirlər, çünki onların əlində hələ çoxlu mülk var. Dindarlara qarşı mübarizə bizim qurultayın qarşısında duran əsas vəzifədir” [1, f.1, s.1, iş 8, s.92]. N.Nərimanov isə qurultayda bildirmişdi ki, “Şərqdə din məsələsi olduqca vacib məsələdir. Bu məsələ ilə son dərəcə ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki burada bütün həyat bu məsələdən asılıdır”. Nərimanov İslama hörmətlə yanaşaraq göstərirdi ki, bu din ilə Xristianlığı eyniləşdirmək olmaz. Xristianlıq ehkamdırsa, müsəlmanlıq həyatdır [1, f.1, s.1, iş 8, s.194]. N.Nərimanov bütün haqsızlıqların əleyhinə çıxır, matəm günlərində məscidə gedərək xalqla bir yerdə olurdu. Ona böyük hörmət və inam bəsləyirdilər. O, İslamı dünya sivilizasiyası tarixində xüsusi yer tutan qüdrətli, misilsiz dərəcədə zəngin, dünya mədəniyyətinə böyük təsir göstərmiş mədəniyyət kimi görür və təbliğ edirdi. Nərimanovun böyüklüyü İslamı kamilcəsinə dərk etməsində idi. Çünki dövrünün əksər ziyalıları kimi o da ilk təhsilini mədrəsədə almış, İslamın mahiyyətini dərinlən öyrənmişdi. Bu səbəbdən o, din məsələsinə çox həssaslıqla yanaşır, İslamı yad təsirlərdən qorumağa çalışırdı.

Təsədüfi deyil ki, tibbə dair ilk əsəri olan “Tibb və İslam”ı hələ tələbə ikən yazmışdır. O, əsərində m üsəlman adət-ənənələrinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla İslam qanunlarında tibb elminin bir sıra tələblərinə uyğun gələn şərtlərin olduğunu və bunun müsəlmanların sağlamlığının qorunmasına müsbət təsirini göstərmiş, həmin tələblərə əməl olunmasını vacib hesab etmişdir [2, s.7].

Orconikidze etiraf edirdi ki, “din ilə mübarizədə çox səhvə yol veririk. Götürək Qubadakı qiyamı. Bu qiyamı kasıblar başlamışdılar. Ona görə ki, orada bizim gənclər Quranı ayaq altına atıb tapdalayırdılar. Bu isə insanların qəzəbinə səbəb olub. Quranı cırıb atmaq heç də sosial inqilab deyil. Mən hesab edirəm ki, biz kəndlilərin başından Quranın təsirini çıxarmalıyıq” [1, f.1, s.1, iş 8, s.144].

Həmin dövrdə Azərbaycanda ziddiyyətli vəziyyət hökm sürürdü. Bir tərəfdən, respublikanın bəzi rayonlarında, xüsusilə şimal bölgəsində kommunistlərin hakimiyyətinə qarşı çıxışlar baş qaldırır, digər tərəfdən isə müsəlmanların qurultayında və digər tədbirlərində kommunistlər din xadimləri ilə bir yerdə oturur, dinin azad olduğunu bəyan edirdilər. Kommunistlərin təbliğatında şəriətin və kommunizmin tam uyğun gəldiyi, hətta bir-birini tamamladığı iddia olunurdu. Bütün

bu imperiyanın bir çox ərazisində ruhanilərin böyük hissəsinin mövqeyinə təsir göstərmişdi, hətta onların bəziləri irəli gedərək, “sovet hakimiyyəti və şəriət uğrunda” şüarını irəli sürürdü [3].

Dinə qarşı təbliğat 1923-1924-cü illərdə daha da fəallaşmışdı. 1924-cü il yanvarın 8-də AK(b)P Siyasi Bürosunun iclasında “Din əleyhinə təbliğatın aparılmasına dair” məsələ müzakirə edildi və din əleyhinə mübarizəni təşkil etmək məqsədilə komissiya yaradıldı [1, f.1, s.2, iş 18, s.144]. 1924-cü ildə Bakıda “Allahsızlar cəmiyyəti”nin yaradılması ilə dinə qarşı mübarizə daha da gücləndirildi. Bolşevik mətbuatı yazırdı ki, bu cəmiyyətin qarşısında duran vəzifə bütün şüurlu fəhlə və kəndliləri mübarizə ateizm bayrağı altında birləşdirmək, zəhmətkeşləri dini xurafatdan uzaqlaşdırmaq və onlarda materialist dünyagörüşü formalaşdırmaqdan ibarətdir [4, 14.04.1925]. Azərbaycanda sovetləşmə prosesi başlayan kimi “şaxsey-vaxsey” qadağan olunmuşdu. Lakin fəhlə və kəndlilərin inamına qarşı yönəlmiş bu tədbirlərdən tez imtina edildi. 1923-cü il avqustun 1-də hökumət geri addım ataraq xüsusi dekretlə “şaxsey-vaxsey” mərasimini qadağan edən qərarı ləğv etdi. Dekretə deyilirdi ki, Azərbaycan şialərinin “şaxsey-vaxsey” mərasiminə qarşı heç bir inzibati tədbir görülməsin [5, s.50]. N.Nərimanov Çiçerinə məktubunda yazırdı: “1920-ci ildə mən Azərbaycanda izdihamlı yığıncaqda çoxarvadlılığa qarşı nitq söylədikdən sonra yüksək nüfuzlu bir molla söz alıb, Quranın surələrinə əsasən çoxarvadlılığın əleyhinə çıxdı. Məsələ burasındadır ki, Quranda çoxarvadlılığa icazə verən qanun da var, onu qadağan edən qanun da. Sosializm ideyasını da məhz İslamın qanunları əsasında eyni ilə bu cür bərqərar etmək olar. Hər şey ondan asılıdır ki, bu qanun kimlərin əlindədir, onu kim və necə yozur” [1, f.609, s.1, iş 71, s.47-48]. 1922-ci ilin martında Zaqafqaziya Sosialist Federativ Sovet Respublikası (ZSFSR) yaradıldı. Nərimanov artıq Azərbaycandan uzaqlaşdırılaraq Tiflisə göndərilmiş, daha sonra isə Moskvada Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dörd sədrindən biri kimi təyin edilmişdi. N.Nərimanov Tiflisə getdikdən sonra respublika orqanları “şaxsey-vaxsey” mərasimi zamanı camaatın şəhərin küçələrindən keçib getməsinə qadağan edən qərar çıxardı. Mərasim başlanan kimi hakimiyyət orqanlarının göstərişi ilə hərbi qüvvələr hərəkətə gəldilər. Baş vermiş toqquşmalar zamanı fəhlələr arasında ölənlər oldu [6, 4. XI. 1990]. N.Nərimanov 1923-cü ilin yayında RK(b)P MK-ya göndərdiyi məktubunda bu kədərli hadisələrdən ətraflı bəhs edib, matəm mərasimi zamanı hərbi güc işlədən hakimiyyət orqanlarının əməllərini qəti pisləmiş, mərasimin qadağan olunması haqqında qərarı inzibətçiliyin, əhalinin dini xüsusiyyətlərinin, yerli adət-ənənələrin qulaqardına vurulmasının əyani təzahürlərindən biri kimi səciyyələndirmişdi. O yazırdı: “Bir materialist kimi dinə qarşı çıxmaq bir şeydir, bu mərasimlərin yerinə yetirilməsinə qadağan etmək məqsədilə silahlı qüvvə çıxarmaq başqa şey” [6, 4. XI. 1920]. Mirzoyan AK(b)P-nin XII konfransında (6-12 iyun 1923-cü il) din əleyhinə təbliğatın aparılmasında yol verilmiş səhvləri etiraf edirdi: “Dinə qarşı mübarizə əsas məsələ kimi qalmaqdadır. Amma işi apararkən biz bir çox səhvə yol vermişik. Biz çalışmışıq ki, mövcud olan faktı 3 gün ərzində aradan götürək. Düzdür, biz marksistlər Allaha inanmırıq, ancaq öz işimizi elə qurmalyıq ki, dindarların heysiyyətinə toxunmayaq. Təzyiqlərə yol vermək olmaz. Görün, biz bu işi hara gətirib çıxarmışdıq” [7, s.22]. Ancaq bu, öz cinayətkar əməllərini sığortalamaq üçün qeyri-səmimi etiraf idi. 1923-cü ilin iyulunda XII Ümumbakı partiya konfransında din əleyhinə iş aparılmasında ciddi əyintilərdən təşvişlə danışıldı. Konfrans süvari qoşunların məscidə və kilsəyə hücum etməsi faktını pislədi, “basqınlardan və kustarçılıqdan” əl çəkərək düşünülmüş işə keçirilməsinin ləbüdü olduğunu göstərdi.

N.Nərimanov məscidlərin və digər ziyarət yerlərinin təhqir olunmasına qarşı bütün qüvvəsi ilə mübarizə aparır, eyni zamanda digər dinlərə də çox hörmətlə yanaşırdı. 1924-cü ilin fevralında Bakıda Rojdestvenski pravoslav kilsəsini uçurmaq məsələsi qaldırıldıqda dini

icmanın nümayəndələri bu qərara gəldilər ki, SSRİ MİK sədri N.Nərimanova teleqram vurub, ondan məbədin saxlanmasını xahiş etsinlər. O, dindarların teleqramına dərhal münasibətini bildirmişdi: “Smidoviç yoldaş, xahiş edirəm, bu məsələ barəsində mənimlə danışsınız”. Bütün Rusiyanın patriarxı Tixinovun əfv edilməsi haqqında SSRİ MİK-nin dekretini də məhz N.Nərimanov imzalamışdı [6, 4.XI.1990]. Bu keşiş əks-inqilabi fəaliyyətdə təqsirləndirilərək mühakimə olunmuşdu. Artıq 20-ci illərin sonunda “Allahsızlar cəmiyyəti”nin adı Moskvada olduğu kimi “Mübariz Allahsızlar İttifaqına” çevrildi.

İslam dininə münasibət N.Nərimanov üçün ən ümdə məsələlərdən olmuş və milli dövlətçilik baxışlarında önəmli yer tutmuşdur. O bu məsələni dəfələrlə işıqlandırmağa da çalışmışdır [8, c.2, s.164-167, 168-176]. Hətta bu düşüncəsinə görə onunla XI Qırmızı ordu komandanlığı arasında xeyli qarşıdurma baş vermişdir. N.Nərimanov ənənəvi “cümə axşamı”nı müqəddəs sayaraq, həmin gün qəbul etdiyi xəstələri pulsuz müalicə etmişdir [9]. O, milli dəyərləri yaranmaqda olan beynəlmiləl dəyərlərdən üstün tutaraq bir neçə məsciddə nitq söyləmiş, dindarlara qarşı repressiyalara qəti etiraz etmişdir. N.Nərimanov çadranın atılmasında məcburiyyətə qarşı olmuşdur. Onun fikrincə, həyat bu prosesi məntiqli şəkildə özü tənzimləməli idi. Məhərrəmlik günlərində N.Nərimanov məscidə ərzaq göndərmiş, 1921-ci ilin aprelində Təzəpir məscidinin bərpası, təmiri üçün xüsusi sərəncam vermiş və bu işin icrasını hərbiçilərə tapşırırmışdı. O, Şəkidə şialərlə sünnilər arasında ola biləcək toqquşmanın qarşısını da almışdı [1, f.411, siy.4, iş 8, v.100]. Novruz, Ramazan və Qurban bayramlarını istirahət günü elan etmişdir [10, s.127]. Bu münasibətlə məsul işçiləri xalq tərəfindən keçirilən tədbirlərə ezam etmişdir [1, f.411, siy.4, iş 8, f.28, siy.1, iş 79, s.42]. Çiçerin Leninə məktubunda yazırdı ki, N.Nərimanovun “mollalar üçün nitqi müsəlman camaatına nəzakətlə yanaşmağın nümunəsidir”. N.Nərimanov 1920-ci ilin sentyabr ayında XI Qırmızı ordunun rəhbərliyindən ordu bölmələrinin yerləşdikləri məscidlərin binasını boşaltmasını tələb etmişdir. M.S.Ordubadı onun haqqında xatirələrində yazırdı ki, “onun nəzəriyyəsində kommunizm ilə islamiyyəti bəndirən fikir müəmm yer tuturdu”. N.Nərimanov din xadimləri ilə birbaşa ünsiyyətə girir, onları öz iş otağında qəbul edirdi. Onun İslam dini ilə dövlət arasında münasibətə dair maraqlı fikirləri Çiçerinə yazdığı məktubdan aydın olur. Məktubda xüsusi qeyd olunur ki, sovet hakimiyyəti dövründə solçu kommunistlərin səyi nəticəsində müsəlman din xadimləri ilə hökumət arasında müəyyən qarşıdurma yaranmışdır. N.Nərimanov bu qarşıdurmanı aradan qaldırmaq üçün bir neçə təklif irəli sürmüşdü. Onun təkliflərinin əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, sosializm və İslam bir-birinə qarşı çıxmıdan mövcud ola bilərlər. N.Nərimanov din məsələləri ilə əlaqədar Məhəmməd peyğəmbərin (s) kəlamlarını da xatırlatmışdır: “Cənnət anaların ayağı altındadır”, “Elmin arxasınca get, hətta o, Çində olsa da”. Bu fikirlər nəinki bizim qanunlara zidd deyil, hətta uyğundur”.

N.Nərimanov Avropada ruhanilərlə sıx əlaqədə olan dövlətlərin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmişdir. O misal gətirirdi ki, “Avropa din xadimləri xüsusi dövlət məktəblərini bitirir və fəaliyyətləri dövründə dövlətdən maaş alırlar. İslam din xadimləri isə ancaq əhalidən aldıkları pul hesabına dolanırlar. Bizim hakimiyyət İslam din xadimlərinin fəaliyyətinə məhdudiyət qoyaraq, əslində, onların gəlirini kəsir, bu da onlarda narazılıq yaratmaya bilməz. Biz İslam din xadimlərini inandırmalıyıq ki, onlar bizim hakimiyyətimiz dövründə heç bir təqibə məruz qalmayacaqlar”. N.Nərimanov yazırdı ki, sovet hökuməti onlara yas mərasimlərində iştirak etməyi, məsciddə dua etməyi, kiminsə xahişi ilə Quran oxumağı qadağan etməməlidir. Biz hər bir şəxsə icazə verməliyik ki, məktəbdən kənarında öz övladına Quranı və dinin əsaslarını

öyrətsin. Biz icazə verməliyik ki, yeni evlənənlər dövlət qeydiyyatından sonra məscidə gedib kəbin kəsdirsinlər. Kəbinin bir üstünlüyü var, o da ondan ibarətdir ki, ailə pozularsa, kişi qadın qarşısında maliyyə öhdəliyi götürür. Belə bir öhdəliyin dövlət tərəfindən də qəbul olunmasını fikirləşməliyik. N.Nərimanovun mövqeyinə görə, hökumət çoxpilləli dini şuralar yaratmalı, hər məscidin dindarları öz mollasını seçki yolu ilə müəyyənləşdirməli, hər milli respublikanın ali ruhanisi ruhanilər tərəfindən seçilməli, hər bir ərazidə Ali dini şura yaradılmalıdır. O, dinin məktəbdə öyrənilməsi məsələsini yolverilməz hesab etmiş və bunu hər hansı ruhani-müəllimin öz dinini başqasından daha üstün kimi qələmə verəcəyi və hətta ola bilsin, digər dini pisləyəcəyi ehtimalı ilə izah etmişdir. N.Nərimanov insanları panislamizmə qorxmamağa çağırmışdır. Onun fikrincə, panislamizmi dini düşüncənin deyil, ziyalı düşüncəsinin məhsuludur. N.Nərimanov deyirdi ki, bu yolda bizim əsas vəzifəmiz siyasətimizin mahiyyətinin aydın olmasıdır. O, sovet dövlət sistemi şəraitində yaşamasına baxmayaraq, İslam dini problemlərinin həllinə, din xadimlərinə, dini ocaqlara, müqəddəs yerlərə, dini bayramlara və günlərə xüsusi hörmətlə yanaşmış, islamı kommunistlə barışdırmağa səy göstərmiş, dini baxımdan müqəddəs sayılan yerlərin qorunması üçün əlindən gələni etmişdir [10, s.130].

O dövrdə dinə və din xadimlərinə olan münasibət onların ətrafında birləşdiyi partiyalara da sirayət etmişdi. Azərbaycan Kommunist Partiyasından başqa, heç bir partiyanın leqal fəaliyyətinə imkan verilmirdi. "İttihad"ı ittiham etmək isə siyasi partiyalara qarşı amansız mübarizənin başlayacağını xəbər verirdi [11, s.56]. Bununla belə, həmin dövrdə məram və xarakterinə görə "İttihad"a yaxın olan dini təmayüllü partiyalar fəaliyyətlərini gücləndirməyə çalışırdılar. Əsasını türkiyəli zabıtların təşkil etdiyi "İslam" Partiyasının "İttihad"la birləşməsindən "İttihadi-İslam" ("İslam birliyi") Partiyası yaradıldı. 1921-ci il mayın 5-də isə "İttihadi-İslam" "İslam-əl Quran"la birləşərək "Milləti-İslam" adını qəbul etdi [11, s.60].

Həmin dövrdə mövcud olan dini partiyalardan biri də "Əhrar" idi. M.B.Məmmədov aprel çevrilişindən sonra siyasi partiyaların, xüsusən "Əhrar"ın gizli fəaliyyətə keçməsinə dair yazırdı: "Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində özünü buraxmaq haqqında qərar çıxardı və bir-iki il sonra onun üzvləri rəsmən Müsavat fırqəsinə girdi" [12, s.148]. 1920-ci ilin yazından "İttihad" gizli fəaliyyətə keçərək özünü güclü antisovet partiya kimi göstərə bildi. Həmin ilin iyulunda isə o, 3 müstəqil qrupa bölündü: "Vətən və ya ölüm", "Mərkəzi İttihad", "Quranın əmin-amanlığı". Göstərilən qruplar ideya və təşkilatı cəhətdən müstəqil işləsələr də, hamısı sınanmış siyasətçi Qarabəyovun rəhbərliyi altında "Məhv olsun sovet hakimiyyəti!", "Bolşevizmə ölüm!", "Başda milli hökumətlər olmaqla Şərqdə müsəlmanlığa eşq olsun!" şüarları ətrafında birləşirdilər [13, s.8].

Siyasi partiyalara qarşı repressiya RK(b)P Qafqaz bürosunun qərarı ilə bütün Zaqafqaziyada həyata keçirilirdi. 1921-ci il iyunun 16-da Azərbaycan K(b)P Siyasi Bürosunun məxfi iclasında menşevik və başqa partiyaların ləğv edilməsi ilə bağlı Qafqaz Bürosunun teleqramı oxunarkən N.Nərimanov ona münasibətini belə ifadə etmişdir: "Azərbaycanda bu teleqramı "ittihadçılara qarşı mübarizə aparılmalıdır" kimi başa düşmək olar, çünki bizdə menşeviklər və başqa təşkilatlar çox zəifdir" [11, s.61]. "Günəş-Qafqaz", "Azərbaycan milli müdafiə İslam fırqəsi" və s. partiyalar da o dövrdə təqibə, terrora məruz qalanlar sırasında idi.

Müsəlman dindarlar ilk vaxtlar məcburiyyət ucbatından bu kimi şeylərə narazılıqlarını bildirmədilər. Hətta bəzi din xadimləri Məhəmməd peyğəmbərin təlimi ilə Marksizm nəzəriyyəsi arasında müəyyən paralellər aparmağa başladılar. Müsəlman din xadimlərinin bu təşəbbüsü əvvəlcə bolşeviklər tərəfindən bəyənilirdi, sonra isə bu hərəkətə ayrı mənə verildi [14, s.38-39].

Yürüdülməli siyasəti dindarlar qəzəblə qarşılımış və hökumətin antiislam siyasətinə qarşı

mübarizəyə başlamışdılar. 1920-ci illərin əvvəllərində sovet hakimiyyəti əleyhinə baş vermiş qiyamlarda din xadimləri fəal iştirak etmişdilər. Gəncə və Qarabağ üsyanı xüsusi amansızlıqla yatırıldısa da, sabitlik yaranmamış və Zaqatala, Qubadlı, Şəki, Şamaxı və Quba qəzalarında da üsyanlar baş qaldırmışdı.

Din xadimlərinin torpaqları, varidatları əllərindən alınmış, dövlət mədrəsələri bağlanmışdı. Həmçinin mollaların ailə, nikah məsələlərinə qarışması qadağan edilmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, müsəlman dindarlar xristian dindarlara nisbətən daha təmkinli davranırdılar. Xristian dindarları sovet hakimiyyətinə qarşı açıq çıxışlar edir, antisovet bəyanatlar verirdilər. Dindarlar uzun illər Rusiyada və başqa yerlərdə müxtəlif üsullarla müqavimət göstərirdilər ki, bu da hakimiyyət tərəfindən kütləvi repressiyalarla qarşılıanırdı [15, s.80].

Faktlar, arxiv materialları göstərir ki, sovet hakimiyyəti möhkəmləndikcə xalqlara vəd edilən azadlıqlar unudulur, əsrlər boyu saxlanılan, nəsil-dən-nəslə ötürülən mənəvi etnik dəyərlərin üstündən xətt çəkilir, totalitar tədbirlər həyata keçirilirdi. Ancaq bunlar faydasız oldu. Böyük mütəfəkkirimiz Əli bəy Hüseynzadənin təbirincə desək, "hələ tarixdə heç bir rejim Allaha məhəbbəti, dinə inamı insanların qəlbindən çıxara bilməmişdir". Ötən əsrin 20-ci illərində İslam dininə qarşı başlanmış hücum xalq kütlələrində sovet hakimiyyətinə qarşı nifrət əhval-ruhiyyəsinə formalaşdırmışdı. Sübut olunmuşdur ki, Azərbaycan xalqını öz əqidəsindən döndərmək, allahsızlaşdırmaq mümkün deyil və xalqda inam, dinə etiqad əbədi yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi.
2. Nərimanov N. Tibb və İslam. B.: 2019
3. Məmmədov C. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri. I hissə /<https://stm.az/en/news/96/soviet-hakimiyyeti-illerinde-azerbaycanda-dovlet-din-munasibetleri/> / 2019-11-20
4. "Бакинский рабочий" газ., 1920-1925.
5. Гаджибеги Дж. Избранное. Баку: Азернешр, 1993.
6. "Коммунист" qəz., Bakı (Azərb. dilində), 1989, 1990.
7. Стенографический отчет XII обще бакинской конференции АК(б)П (6- 12 июня 1923).
8. Нариманов Н. Речь на собрании мулл и учителей татарских школ г. Астрахани. 20 декабря 1918. Избранные произведения. Т. I. Баку: 1988.
9. Нариманова И. Воспоминания о Нариман Нариманове. 22.05.1981. N.Nərimanovun ev-muzeyinin əlyazmalar arxivini.
10. Həsənov H. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2005.
11. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı: Elm, 1996.
12. Məmmədov M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992.
13. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azərnəşr, 1992.
14. Quliyev M. Azərbaycanda dövlət və din münasibətləri (İslam dini təmsalında 1920-2000-ci illər). Bakı: Açıq dünya, 2002.
15. Bayramova R. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili-siyasi çəkişmələr (1920-1925). Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2007.